

BEATA MAKOWSKA*

THE INFLUENCE OF MAJOR CITIES ARCHITECTURE
(PARIS, RENNES, VIENNA, GRAZ) ON FORM
OF KRAKOW TOWN HOUSES FROM THE TURN
OF THE 20TH CENTURY

WPŁYW WAŻNIEJSZYCH OŚRODKÓW
ARCHITEKTONICZNYCH (PARYŻ, RENNES, WIEDEN,
GRAZ) NA FORMĘ KAMIENIC KRAKOWSKICH
Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Abstract

Krakow town houses from the turn of the 20th century have mainly distinct character, in spite of many similarities and analogies to architecture of Paris, Rennes, Vienna and Graz among (among others applying similar materials and decorative motives). Their elevations have mid-level forms between sobriety and moderation of French houses, and mainly decorative of Vienna ones (and some of Paris). Town houses described in the paper were connected with the history of cities, set in the tradition of local images and techniques.

Keywords: town house, detail, decoration

Streszczenie

Kamienice krakowskie z przełomu XIX i XX w. mają w dużej mierze odrębny charakter, mimo wielu zbieżności i analogii do architektury Paryża, Rennes, Wiednia i Grazu (m.in. stosowanie podobnych materiałów i motywów dekoracyjnych). Ich elewacje przyjęły pośrednią formę między rzeczowością i powściągliwością francuskich rozwiązań a przeważnie dekoracyjnością wiedeńskich (i niektórych paryskich). Opisane w artykule kamienice powiązane były z historią miast, zanurzone w tradycji miejscowych obrazów i technik.

Słowa kluczowe: kamienica, detal, dekoracja

DOI: 10.4467/2353737XCT.15.017.3762

* Ph.D. Eng. Arch. Beata Makowska, Division of Drawing, Painting and Sculpture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

At the end of the 19th century, the French atmosphere had a clear impact on Krakow's architects (i.e. the influence of impressionist paintings). Some of them studied in Paris (i.e. Zygmunt Hendel, Franciszek Mączyński, Józef Pokutyński and Tadeusz Stryjeński). New designs were presented during lectures and popularized in trade press. The inspirations came mainly from Paris. Under the influence of the French capital and other European cities, other French architecture centres developed, such as Nancy and Rennes, where ornamentations and details can be found on buildings' elevations that are similar to those in Krakow.

The form of town houses in Krakow at the turn of the 20th century was more strongly affected by the architecture of Vienna. The activity of local architects had more significant influence on Cracovian creators, who often, especially at the end of the 19th century, undertook studies in Bauschule, in Heinrich von Ferstel's and Karl König's ateliers [16] and at the Academy of Fine Arts, supervised by, among others, Friedrich von Schmidt, Theophil von Hansen and Karl von Hasenauer, and at the turn of the 20th century – Otto Wagner. At the Academy of Industry and Technology in Krakow, the students of Heinrich von Ferstel were lecturers – they popularized and alluded to his work.

2. A description of Parisian town houses from the turn of the 20th century and their influence over Cracovian solutions

Town houses in Paris at the turn of the 20th century were similar in size and height, which meant that they were more homogenous than their counterparts in Krakow. The houses' windows were often based on axial composition on each storey [5]. Their distinctive features were not infrequently homogenous elevations, made from similar material, bright in hue, a set-back top storey (garret roof with large dormers), a big *porte-fenêtre* (often on the first floor), balconies with steel or cast-iron balustrades, carried along the length of the elevation (most frequently on the first and last storey) and decorative portals. Examples of town houses with opulently decorated portals are Castel Béanger (designed by Hektor Guimard, 1897–1898) at 14 Rue de la Fontaine and 134 Rue Grenelle (designed by Jules Lavirotte, 1903).

Urban situation of Paris after Georges Hausmann's redevelopment (1852–1870) created significantly more favourable conditions that allowed better exposure in town houses built along wide boulevards, despite their substantial height (at the turn of the 20th century, they frequently had 6 or 7 storeys) [9]. The flats could be aired on both sides, although there were also houses with small, dark lightwell yards. Elevations of houses were often up to 20 metres wide and 20 metres high (up to 22 metres after the 1902 regulation was introduced), and the housing part, set back from the elevation line, was 5 metres (6 m from 1902 onwards). Mainly, the frontage of Parisian houses was more homogenous than its Cracovian counterpart. In Krakow, houses were of different height (often 3–5 storeys, more occasionally two) and were substantially lower than in Paris – this was regulated by building law, which stated that the building development must be adjusted to the width of the streets. Truncated corners of houses were characteristic for Hausmann's redevelopment – they were often inscribed into the acute angle of a corner plot, resulting from the radial plot pattern. In Krakow there were also numerous corner plots, but they seldom had such acute angles. In Parisian houses, staircases were spacious, often oval or fan-like [13]. In Krakow, fan-like staircases were more infrequent, but present in the houses at 11A Zyblikiewicz Street (designed by Eugeniusz Ronka, 1908–1909) and 8 Kremerowska Street (designed by Ludwik Gutman, 1912). On the ground floors of Parisian town houses there were shops, provided that the building stood in commercial streets. It could happen that they occupied the two lowest storeys (a solution unseen in Krakow in this period). Ground floor also comprised the porter's quarters. Garret roofs, typical for French solutions were also designed in Krakow, for example in the house at 1 Basztowa Street (designed by Józef Pakies, Waclaw Krzyzanowski,

1908–1910), 12 Kremerowska Street (designed by Władysław Grabowski, 1911), 1 Studencka Street (designed by Teodor Hoffmann, 1910–1912), 39 Karmelicka Street (designed by Jan Zawiejski, 1914–1915), but they occurred less frequently than in Paris. Very often, plaques with the date of the erection and the name of the architect of the house were installed on the elevation. Similar examples, modelled on French solutions, appear in Krakow, e.g. in the house at 15 Zwierzyniecka Street (designed by Adolf Szyszko-Bohusz, 1912) and 16 Garncarska (designed by Karol Zaremba, 1895–1898).

It was common practice to use a bright hue of plaster and sandstone, which were sometimes combined with coloured brick, ceramics, mosaic and elements of wrought iron (balustrades, anchors, grilles, door and gate fittings etc.). Similarly, elevations of Cracovian houses, more varied in colour, are embellished with iron anchors, sculptures (dragons, owls, spiders) and decorations inspired by floral and zoomorphic motifs. The utilized surfaces were shimmering, they gave life to the elevation (mosaics, ceramic tiles). Unlike Krakow, which did not welcome technical innovations with such eagerness, Paris or Rennes boasted modern constructions and materials, i.e. cast-iron supports, reinforced concrete framework and glass roofs over entrances and balconies. Houses at 25 bis rue Franklin (designed by Auguste Perret, 1902–1903) and 26 rue Vavin (designed by Henri Sauvage, 1912–1913) are examples of utilization of reinforced concrete framework.

The characteristic setting back of the line of building development in Cracovian houses (with small front gardens) was inspired by the *à redans* boulevards of Eugène Hénarda (1903) [12]. Most often, the wall of the house would be set back by ca. 3–5 metres vis a vis the line of buildings on the north side, which improved the solar exposure and possibilities of airing. The examples are: 3 Bonerowska Street (designed by Zygmunt Prokiesz, 1923), 5 Bonerowska Street (designed by Henryk Lamensdorf, 1910), 7–9 Bonerowska Street (proj. Henryk Lamensdorf, 1909), 8 Kremerowska Street (designed by Ludwik Gutman, 1912), 14 Kremerowska Street (designed by Henryk Lamensdorf, 1911), 9 Szlak Street (designed by Henryk Lamensdorf, 1909) and 27 Lubomirski Street (designed by Kazimierz Hroboni, 1912).

A few outstanding examples that were a source of inspiration for Cracovian solutions, were studied in more detail. They are: a 6-storey town house at 67 Boulevard Raspail (*Bon Courage*) (designed by Léon Tissier, 1913), whose elevation was designed in a dynamic fashion and comprises oval bay windows. Similar constructions above entrance that was in the form of an oblate arch were employed in Krakow, for example at 1 Basztowa Street (designed by Józef Pakies, Waclaw Krzyżanowski, 1908–1910) (Ill. 1.I). Louis Henri Bouchard was the author of the sculptures on the portal and the finial in *Bon Courage* house (Ill. 1.J). The two uppermost storeys were partly constructed from brick and mosaic of various colour.

At 48 Boulevard Raspail (designed by Louis Sorel, 1912) with a smoothly formed elevation, floral motifs (passion fruit, pine, maidenhair tree) were used to embellish walls and balconies (Ill. 1.K).

In Parisian houses at the turn of the 20th century, zoomorphic motifs were often used, e.g. a lizard-shaped handle on the entrance door at 9 rue Le Tasse (designed by Charles Plumet, 1904), decoration of the door at 151, rue de Grenelle (designed by Jules Lavirotte, 1898) and at 29, Avenue Rapp (designed by Jules Lavirotte, 1901). This last house is decorated with various ceramic forms (whose author was Alexandre Bigot) and a magnificent portal, i.a. a peacock motif. Their author was the sculptor Jean-Baptiste Larrive [17]. In Cracow, the peacock motif is present at 36 Piłsudskiego Street (designed by Stanisław Odrzywolski, 1907–1908).

Another remarkable example is the Castel Béanger located at 14 rue de la Fontaine in Paris (designed by Hector Guimard, 1894–1898) (Ill. 1.B), who was awarded first prize for the most beautiful façade in 1898 in a competition organized by Le Figaro. Guimard designed all its elements that constitute a logical composition: balconies, bay windows, the fountain in the yard, the fence and the interior (furniture, carpets, stained glass windows, door handles). The idea of consolidating the arts, removing the boundaries between them and creating a homogenous whole is visible in this example, but also in Cracovian designs, e.g. at 3 Na Groblach Square (designed by Karol Tichy, 1910–1912) and 30 Krupnicza Street (designed by Kazimierz

Zieliński, 1906). In Castel Béranger different materials were used – brick, stone (limestone and flint), a steel structure (i.a. used above the ground floor as an element that separated the ground floor – certainly a novelty), decorations made of iron, dyed green: window frames, balconies, ornaments – e.g. a sea horse (Ill. 1.F). Similar ornamentation is present at 23 Krasieńskiego Street (proj. Ludwik Wojtyczko, 1908) in Krakow (Ill. 1.E).

3. Town houses in Rennes at the turn of the 20th century – analogies with Cracovian solutions

Art Nouveau in Rennes was inspired by the architecture of important cities, such as Paris, Brussels, Vienna, Barcelona, Glasgow and Nancy [4]. However, quotations from local architecture were not infrequent, e.g. wooden framework, typical for Bretagne (sometimes employed as a construction framework, but sometimes just as wall decoration) and Louis XV style. There were also allusions to picturesque holiday homes with dormer windows and verandas that reminded of England and Switzerland [4]. Regionalism was also visible when it came to the choice of materials for the frame and elevation – these were limestone, grey and brown granite, kersantite, wood. Houses in Rennes at the turn of the 20th century often had their window frames made of brick, and the walls – of stone or plaster. There are also, similarly to Krakow, houses with stone window – and door frames on the elevation made of brick.

Mansard roofs are typical in Bretagne – they have tall chimneys (often covered with grey slate) and in essence they are very dissimilar to their Cracovian counterparts. Houses in this region have more to do with town houses in Wroclaw, which have motifs of woodwork, than with Krakow. Elevations of houses attracted attention, as they had colourful plaster and mosaics that generated reflections on the surface of the walls. Popular motifs in Art Nouveau were fauna, flora and the female form. Aquatic motifs were also frequent, as they lent the elevation the impression of fluidity and vivacity. Similar ornaments (fish, underwater creatures) can be found in capitals of pilasters that adorn the elevation of Halles Centrales at Boulevard de la Liberté (designed by Emanuel Leray, 1912–1923) and the house at 10 rue Hoche in Rennes (Ill. 1.H), and in Krakow at 40 Piłsudskiego Street (designed by Władysław Ekielski, 1898–1899) (Ill. 1.G).

A 5-storey corner building at 4 Rue Bonne-Nouvelle in Rennes, designed by Guidet in 1909 is an interesting example. It was designed for Louis Valton, who owned a big sweet- and wine shop on a neighbouring street. Metal frame, visible from the outside gives it a modern character. Apart from the full limestone pillars on extreme axes and on the corner, the walls were made from dyed green glass [7]. Valton's (the owner of the described house) former shop was located at 9, rue d'Antrain in Rennes (designed by Guidet, 1896–1898, redeveloped by Roginski, 1960). Its vertical articulation comprises a modern metal frame of two lower storeys, which was contrasted with a metal balcony carried along the width of the elevation on the first and fourth floor. On the axis of the third storey a sculpture of Hermes was placed. Arches that surround the windows of the third storey are adorned with mosaics created by Isidore Odorico, from Frioul in Italy, who came to Rennes with brother Vincent in 1882 and was, i.a. the author of the mosaic in Opéra Garnier in Paris.

An example of an Art Nouveau town house is the building at 1 Place Hoche (designed by Charles Couâsnon, 1908–1909) (Ill. 1.D) made of limestone and brick, whose roof is covered with flat slate [2]. A sculptor's cornice, located below the uppermost storey, attracts attention – it was inspired by corbelled frieze. Axis of the entrance is highlighted by a dormer window with an arched finish, crowned with a tower, and on the third floor – framed stained-glass windows and a stone balustrade that alludes to the works of Antonio Gaudi (i.a. Casa Batlló). Steel balustrades of the balconies are adorned with the chestnut tree motif, which is also present in tenement houses in Krakow, e.g. at 30 Krupnicza Street. According to Philippe Bonnet and Daniel Le Couëdic the building alludes to constructions in Paris (by Charles Plumet) and in Nancy (Émile André). The Nancy school aimed at the revival of artistic handicraft (stained glass,

metalwork, interior design – e.g. art glass) and style unity of art by employing motifs of flora and fauna in ornamentation. White limestone and sandstone was typical for Nancy, used on the ground floor of the elevation, multicoloured glazed brick and goods made from steel and iron [15].

There are other Art Nouveau buildings on the Hoche Square: at 4, place Hoche (designed by Eugène Guillaume, turn of 20th century) alluding to the Louis XV style, with floral motifs in ornamentation [4]; at the corner of 5, place Hoche and 16, passage des Carmélites (1901) with brick window frames and the Galicier Hotel at the corner of 6, place Hoche and Rue de Robien (designed by Guidet, 1894). The stylistically homogenous Hoche Square can be compared with the Szczepański Square in Krakow.

At 11, rue de Viarmes there is also an outstandingly interesting tenement house (designed by Le Ray Emmanuel, 1901–1903), which was designed as a hotel, with accommodation in the attic, which has a small front garden in the form of a terrace lifted up half a storey [1]. Its elevation is made of brick, with stone window frames and portals and a slate roof. According to Isabelle Barbedor and Elise Lauranceau the building alludes to Paul Hankar's house and the Tassel de Horta Hotel in Brussels. The house served as inspiration for other houses in French cities, e.g. the villa d'Ajonc in Dinard (designed by Jean Gratien, 1906). It is embellished with various decorations (with traces of eclecticism and Art Nouveau) and details – for example an arch-shaped portal in the extreme right axis (Ill. 1.C) – it was the entrance to the atelier which belonged to the architect and, at the same time, the owner of the house. The keystone of the portal is ornamented with the symbol of the profession – a capital. The portal of the Cracovian house at 23 Krasieńskiego Avenue was created similarly, although in a much simpler form (Ill. 1.D). The crest of technicians with the compasses and set square – the symbols of masonry can be seen, among others, on the elevation of the house at 6 Długa Street (designed by Ksawery Pietraszkiewicz, Józef Skalka, Roman Bandurski, 1908–1909) in Krakow.

When it comes to the regionalist trend, there is a three-storey tenement house at 34, Boulevard Laennec (designed by Julien Ballé, 1894), whose façade is made of limestone and brick (red and white) – the colour highlights the extreme axes and the third floor with an asymmetrical glazed loggia [6]. Ground floor of the house was finished with plaster with stripes of pseudo-rustication made of tiny stones (an allusion to walls made of pebbles joint with mortar – a practice in traditional building). What draws attention is a modern steel binding joint, on which a crowning cornice was erected. On the elevation of the building the architect's name was inscribed. It is also ornamented with embellishments on the second floor and decorative steel balconies.

The building at the corner of 1, rue Jean-Marie Duhamel and 7, l'Avenue Jean Janvier (designed by Jean Poirier, 1928–1931) deserves special attention, as it boasts a large mosaic in Art Déco style (Ill. 1.L), whose creator (in 1931) was Isidore Odorico Jr., who graduated from L'école des Beaux-Arts in Rennes [8]. Odorico was also the author of decorations in the Saint-Georges Swimming Pool (designed by Emmanuel Le Ray, 1925) at rue Gambetta in Rennes. Mosaics adorned also the Cracovian tenement houses, i.a. at the Na Groblach Square (Karol Tichy, 1910–1912) with black and gold arrangements.

In Aix-en-Provence one can also find tenement houses from the turn of the 20th century. They are the houses at 14 Boulevard de la République (designed by Joseph Lazare Huot, 1909) and 18 Boulevard de la République, with a geometrical ceramic decoration and a set-back top storey. Also in Marseilles there are numerous examples of Art Nouveau buildings, e.g. at 26, Cours Lieutaud (designed by Charles Héraud, 1905), in which embellishments had the shape of thistle leaves (plant with radial structure, similar to acanthus). In Krakow, the thistle motif can be seen in the decoration of a window frame at 4 Garncarska Street (designed by Kazimierz, Zieliński, 1906–1907).

4. Tenement houses from the turn of the 20th century in Vienna and Graz – analogies with the solutions in Krakow

Architecture in Krakow at the turn of the 20th century bears numerous references to Vienna. In case of Cracovian houses it was not just copying Viennese patterns [11]. The similarity showed in irregular light-dark surface of elevation [19], artistic protrusion of cornices and bay windows and richness of evenly distributed details and decorations [21]. On the elevations of Viennese tenement houses there were usually more ornaments than on their Cracovian counterparts, a wider variety of materials and array of colours were used. The examples are the buildings at 59–61 Ungargasse (designed by Max Fabiani, 1899–1900) and 31–33 Kloostergasse (designed by Karl Holzer, 1905/1906), where different shades of green and blue glazing were used. Gold and white were also frequently joined [11], in Krakow, e.g. mosaics over the entrance to the houses at 36 Piłsudskiego Street (designed by Sławomir Odrzywolski, 1907–1908) and 1 Wenecja Street (designed by Kazimierz Hrobni, 1911–1912). Next to floral motifs, Cracovian solutions included also Art Nouveau geometry, typical for Vienna, with transformed abstract motifs, which highlighted the structure of the building. The motif of a circle with vertical slats is present in the buildings at 30 Krupnicza Street, 30 Długa Street (designed by Kazimierz Zieliński, 1904), 19 Miodowa Street (designed by Aleksander Biborski, 1905), 46 Karmelicka Street (proj. Aleksander Biborski, 1910–1912) and 28 Wielopole Street (designed by Aleksander Biborski, 1910–1911). The contrast between the surface of walls and alcoves, asymmetrical composition and the highlighted silhouette (works of Josef Hoffmann), ornamentation which emphasized the structure of the building and the divisions in elevation were a manifestation of Viennese influences.

Standard of flats in Krakow was diverse and lower in comparison with the flats in Viennese houses, which had large hallways, vast central staircases (often winding or three-flighted stairways) In contrast with Krakow, designers in Vienna used glazed metal roofs, e.g. at 11 Dannebergplatz, (designed by Georg Berger, 1906), 47–47a Löwengasse (designed by Anton and Josef Drexler, 1908–1909) and Schikanedergasse/Margaretenstrasse (designed by Artur Baron, 1903).

Influences of the works of Otto Wagner can be noticed in the similarity of the projection of the tenement house at 38 Linke Wienzeile (designed by Otto Wagner, 1898–1899) in Vienna (Ill. 1.D), 15 Krasieńskiego Avenue (designed by Apolinary Pezdański, 1907–1908) and 31 Dietla Street (designed by Benjamin Torbe, 1908) in Krakow (i.e. a large oval staircase) [20]. A clear resemblance can also be seen in composition and geometrical choice of decorative forms (density of decorative forms in between the windows of the uppermost storey – they imitate capitals and cornices, motifs in the form of round and square bumps) on the elevation of the Postsparkassenamt building in Vienna (designed by Otto Wagner, 1903–1912), tenement house at 40 Neustiftgasse (designed by Otto Wagner, 1909–1912) (Ill. 2.J) and the house at 4 Rakowicka Street (designed by Antoni Dostal, Aleksander Biborski, 1910–1911) (Ill. 2.I). Similar decorative motifs are also present in the building at 3 Köstlergasse (designed by Otto Wagner, 1898–1899), 30 Długa Street and 30 Krupnicza Street, and an analogical method of composition of the façade (a falling façade) in *Majolikahaus* at 40 Linke Wienzeile (designed by Otto Wagner, 1898) 15 Krasieńskiego Avenue [17]. There are similar decorative motifs – finials of pilasters in the form of circles, criss-crossed with vertical stripes at 40 Linke Wienzeile (Ill. 2.K) and 30 Długa Street (Ill. 2.L). In the windows of tenement houses in Krakow there is often woodwork with square divisions, inspired by Viennese *Quadrastil*.

Motifs that are typical of Art Nouveau are female heads (often with circles, squares and stripes). They can be seen on the elevation of the house at 33 Lendkai in Graz (Ill. 2.A) and in Vienna at 3 Mohsgasse (Ill. 2.C), 38 Linke Wienzeile (designed by Otto Wagner, 1898–1899) (Ill. 2.D), 10 Königseggasse (designed by Wilhelm Stiassny, 1903–1905), 125 Währinger Strasse (designed by Hans Dworak, 1902) and 3 Mohsgasse (designed by Moritz O. Kuntschink, 1903/1904). Similar motifs are present on elevations of Cracovian houses at 3 Grabowskiego Street (designed by Benjamin Torbe,

1905–1906), 57 Długa Street (designed by Aleksander Biborski, 1906–1907), 30 Wielopole Street (designed by Aleksander Biborski, 1910), 3 Krupnicza Street (designed by Benjamin Torbe, 1906–1907), 26 Lubicz Street (designed by Benjamin Torbe, 1909) and 30 Piłsudskiego Street (designed by Benjamin Torbe, 1905) (Ill. 2.B). Motifs of flora and fauna were often utilized, e.g. a frog on the elevation of 33 Lendkai house in Graz (Ill. 2.E) and 1 Retoryka Street (designed by Teodore Talowski, 1889–1890) in Krakow (Ill. 2.F), or an owl on the 21 Krasieńskiego house (designed by Roman Bandurski, 1907) in Krakow (Ill. 2.G) and 31 Lendkai in Graz (Ill. 2.H), but also on the Art Nouveau Pavilion in Vienna.

Other interesting Graz tenement houses from the turn of the 20th century are located at 64 Pestalozzistrasse (eclectic and Art Nouveau ornaments, such as female heads) 12 Liebiggasse (female heads, a circle criss-crossed with three vertical stripes), 17 Leitnergasse (geometrical division of the elevation, simplified floral motifs, circles and stripes with a wavy line which sections the ground floor), 152 Steyrergasse (rich floral decoration, oval window frames, pseudo-pilasters formed as a creeper with heads-capitals and textural plaster), 12 Seebachergasse (prolonged portal topped with a head) and 11 Giesplatz/Zweiglgasse (female heads, a topping frieze with chestnut tree motifs).

5. Summary

The conducted comparative studies allow to draw the following conclusions: building development in Krakow was more varied, with unique quarters and irregular plots, which influenced the diversity of elevations and solutions for the interior. Tenement houses were not tall and did not have homogeneously composed façades. In Paris and Vienna buildings were outlined more regularly. A monumental and homogenous residential housing development was more common, as there was an efficient system of joining a few separate buildings into a single entity, a whole.

Cultural traditions of different regions of France clearly separate solutions in architectural design in relation to their counterparts in Krakow, e.g. the roofs differ in form (tall mansard roofs, turrets, dormers) and used material (usually local stone). In Krakow, plaster and brick was widely used, and stone accentuated the more important details) for economic and practical reasons. Similarly as in described cities, there were references to local tradition. A national expression was sought for, letting the local, regional tendencies be heard. The houses were connected with the history of the cities, immersed in the tradition of local images and techniques. French architecture of the period alluded to native Rococo and Baroque [20], the Cracovian – to the Renaissance and Baroque, among others. Similarly as in Krakow, particular care was focused on retaining the continuity of tradition, through usage of local motifs and materials, and retaining the character (roofs, rhythms, abundance of details) and the scale of building development. New materials and forms were sought for, earlier motifs were transformed. Design was a part of all arts.

Townhouses in Krakow at the turn of the 20th century are in many respects different, despite many similarities and analogies, i.e. using akin ornamentation (floral, zoomorphic, female heads). Elevations of Cracovian houses took a form somewhere in between the terseness and restraint of French solutions and the abundant ornamentation of the Viennese (and some Parisian) ones. Their elevations were characterized by rationality and conforming to local circumstances, however they do have certain analogies to Parisian and Viennese solutions. In Krakow, instances of using modern structures and materials are infrequent, whereas in Paris, Rennes and Vienna cast-iron supports, reinforced concrete frame and glazed roofs were commonplace.

1. Wprowadzenie

Pod koniec XIX w. środowisko francuskie wyraźnie oddziaływało na architektów krakowskich (m.in. wpływy malarstwa impresjonistycznego). Niektórzy z nich podejmowali w Paryżu studia (m.in. Zygmunt Hendel, Franciszek Mączyński, Józef Pokutyński i Tadeusz Stryjeński). Nowe realizacje były prezentowane na wykładach i popularyzowane w prasie fachowej. Inspiracje czerpano głównie z Paryża. Pod wpływem stolicy Francji i innych miast europejskich rozwijały się także inne francuskie ośrodki architektoniczne, takie jak Nancy i Rennes, w których można znaleźć podobne jak w Krakowie detale i dekoracje na elewacjach kamienic.

Na formę kamienic krakowskich powstałych na przełomie XIX i XX w. znacznie większy wpływ miała architektura Wiednia. Działalność wiedeńskich architektów w znaczący sposób oddziaływała na krakowskich twórców, którzy często, szczególnie pod koniec XIX w., podejmowali studia w Bauschule (m.in. u Heinricha von Ferstla i Karla Königa [16]) i w Akademii Sztuk Pięknych (m.in. u Friedricha von Schmidta, Theophila von Hansena i Karla von Hasenauera, a na przełomie XIX/XX w. u Otto Wagnera). W Akademii Przemysłowo-Technicznej w Krakowie wykładali uczniowie Heinricha von Ferstla, który popularyzowali jego twórczość i stale do niej nawiązywali.

2. Charakterystyka kamienic paryskich z przełomu XIX i XX wieku i ich oddziaływanie na krakowskie rozwiązania

Kamienice paryskie na przełomie XIX i XX w. miały podobną wielkość i wysokość, przez co były bardziej jednorodne niż krakowskie. Domy miały często osiowo skomponowane okna na każdej kondygnacji [5]. Ich charakterystycznymi cechami były przeważnie jednolite elewacje wykonane z podobnego materiału o jasnej kolorystyce, wycofanie ostatniej kondygnacji (dach mansardowy z dużymi lukarnami), duże *porte-fenêtre* (często na pierwszym piętrze), balkony ze stalowymi lub żeliwnymi balustradami przeprowadzone przez całą szerokość elewacji (najczęściej na pierwszej i ostatniej kondygnacji) i ozdobne portale. Przykłady kamienic z bogato dekorowanymi portalami to Castel Bérange (proj. Hektor Guimard, 1897–1898) położony przy 14 rue de la Fontaine i obiekt przy 134 rue Grenelle (proj. Jules Lavirotte, 1903).

Sytuacja urbanistyczna Paryża po przebudowie Georges'a Haussmanna (1852–1870) stworzyła znacznie korzystniejsze warunki doświetlenia mieszkań w kamienicach położonych przy szerokich bulwarach, mimo ich znacznej wysokości (na przełomie XIX i XX w. miały one często 6–7 kondygnacji) [9]. Mieszkania były przewietrzane na przestrzał, chociaż zdarzały się kamienice z małymi ciemnymi podwórkami-studniami. Elewacje domów miały przeważnie szerokość do 20 m i wysokość do 20 m (do 22 m po regulacji przeprowadzonej w 1902 r.), a część mieszkalna wycofana z linii elewacji miała 5 m (6 m od 1902 r.). Pierzeja kamienic paryskich była zwykle bardziej jednolita od krakowskiej. W Krakowie domy miały różną wysokość (często 3–5 kondygnacji, rzadziej dwie) i były znacznie niższe niż w Paryżu, co regulowały przepisy budowlane, dostosowując zabudowę do szerokości ulic. Charakterystyczne dla przebudowy Haussmanna były ścięte narożniki kamienic, zazwyczaj wpisane w ostry kąt działki narożnej, co wynikało z promienistego układu placów. W Krakowie także było wiele działek narożnych, ale nie miały one aż tak ostrych kątów. W paryskich kamienicach projektowano obszerne klatki schodowe, które były często owalne lub wachlarzowe [13]. W krakowskich kamienicach wachlarzowe schody były rzadziej spotykane, zaprojektowano je m.in. w kamienicach: przy ul. Zyblikiewicza 11A (proj. Eugeniusz Ronka, 1908–1909) i przy ul. Kremerowskiej 8 (proj. Ludwik Gutman, 1912). Na parterze kamienic paryskich przy ulicach handlowych lokowano sklepy. Zdarzało się, że zajmowały one dwie najniższe kondygnacje (rozwiązanie niespotykane w tym okresie w Krakowie). Na parterze uwzględniano także pomieszczenie dla portiera. Mansardowe dachy charakterystyczne dla francuskich rozwiązań projektowano także w Krakowie – np. w kamienicy przy ul. Baszto-

wej 1 (proj. Józef Pakies, Wacław Krzyżanowski, 1908–1910), Kremerowskiej 12 (proj. Władysław Grabowski, 1911), Studenckiej 1 (proj. Teodor Hoffmann, 1910–1912), Karmelickiej 39 (proj. Jan Zawiejski, 1914–1915), ale występują tu rzadziej niż w Paryżu. Nierzadko na tamtejszych elewacjach umieszczano informację o dacie powstania domu i jego projektancie. Podobne przykłady, wzorem rozwiązań francuskich, występują w Krakowie np. w domu przy ul. Zwierzynieckiej 15 (proj. Adolf Szyszko-Bohusz, 1912) i Garncarskiej 16 (proj. Karol Zaremba, 1895–1998).

Na elewacji przeważnie stosowano jasny kolor tynku i piaskowca, który czasem łączono z kolorową cegłą, ceramiką, mozaiką i elementami z kutego żelaza (balustrady, kotwy, kraty, okucia drzwi i bram itp.). Również elewacje kamienic krakowskich, bardziej zróżnicowane kolorystycznie, zdobią kotwy metalowe, rzeźby (smok, sowa, pająk) i dekoracje inspirowane motywami roślinnymi i zoomorficznymi. Stosowano powierzchnie mieniające się i ożywiające elewację (mozaiki, płytki ceramiczne). W odróżnieniu od Krakowa, mniej otwartego na nowości techniczne, w Paryżu i Rennes wprowadzano nowoczesne konstrukcje i materiały – m.in. żeliwne podpory, szkielet żelbetowy, a także szklane daszki nad wejściem lub balkonem. Przykładem są kamienice ze szkieletem żelbetowym położone przy 25 bis rue Franklin (proj. Auguste Perret, 1902–1903) i 26 rue Vavin (proj. Henri Sauvage, 1912–1913).

Charakterystyczne wycofanie linii zabudowy kamienic krakowskich z niewielkimi przedogródkami zainspirowane było bulwarami *à redans* Eugène'a Hénarda (1903) [12]. Najczęściej cofano ściany kamienic o 3–5 m względem linii zabudowy od strony północnej, co poprawiało warunki nasłonecznienia i przewietrzania wewnątrz, a jako przykłady mogą tutaj posłużyć obiekty np. przy ulicy Bonerowskiej 3 (proj. Zygmunt Prokiesz, 1923), Bonerowskiej 5 (proj. Henryk Lamensdorf, 1910), Bonerowskiej 7–9 (proj. Henryk Lamensdorf, 1909), Kremerowskiej 8 (proj. Ludwik Gutman, 1912), Kremerowskiej 14 (proj. Henryk Lamensdorf, 1911), Szlak 9 (proj. Henryk Lamensdorf, 1909) i Lubomirskiego 27 (proj. Kazimierz Hroni, 1912).

Kilka wybitnych przykładów stanowiących źródło inspiracji dla rozwiązań krakowskich zostało opisanych bardziej szczegółowo. Należy do nich sześciopiętrowa kamienica 67 Boulevard Raspail (*Bon Courage*) (proj. Léon Tissier, 1913), która ma dynamicznie zaprojektowaną elewację z owalnymi wykuszami. Podobne wykusze nad wejściem ujętym w spłaszczony łuk projektowano także w Krakowie np. przy ul. Basztowej 1 (proj. Józef Pakies, Wacław Krzyżanowski, 1908–1910) (il. 1.I). Autorem rzeźb na portalu i zwieńczeniu w domu *Bon Courage* był Louis Henri Bouchard (il. 1.J). Ostatnie dwie kondygnacje częściowo wykonano z różnokolorowej cegły i mozaiki.

W kamienicy 48 Boulevard Raspail (proj. Louis Sorel, 1912), z płynnie ukształtowaną elewacją, wykorzystano w dekoracji ścian i balkonów motywy roślinne, m.in. passiflory, sosny, miłorzębu (ilustracja 1.K). W paryskich kamienicach z przełomu XIX i XX w. często występowały także motywy zoomorficzne, jak np. kłamka w formie jaszczurki w drzwiach wejściowych w domu 9 rue Le Tasse (proj. Charles Plumet, 1904), dekoracja drzwi w domu 151 rue de Grenelle (proj. Jules Laviotte, 1898) i przy 29 Avenue Rapp (proj. Jules Laviotte, 1901). Tę ostatnią kamienicę zdobią także różnorodne formy ceramiczne (ich autorem był Alexandre Bigot) i wspinały portal m.in. z motywami pawi. Ich autorem był rzeźbiarz Jean-Baptiste Larrive [17]. W Krakowie motyw pawi występuje w domu przy ul. Piłsudskiego 36 (proj. Stanisław Odrzywolski, 1907–1908).

Wybitnym przykładem jest także Castel Béanger znajdujący się przy 14 rue de la Fontaine w Paryżu (proj. Hector Guimard, 1894–1898) (ilustracja 1.B), który dostał pierwszą nagrodę za najpiękniejszą fasadę w 1898 r. w konkursie zorganizowanym przez „Le Figaro”. Guimard zaprojektował w nim wszystkie elementy, które w efekcie tworzyły spójną kompozycję, m.in. balkony, wykusze, fontannę na podwórku, ogrodzenie i wewnątrz (meble, dywany, witraże, kłamki). Idea zespolenia sztuk, zacierania granic między nimi i tworzenia jednorodnej całości, widoczna w tym przykładzie, obecna była także w realizacjach krakowskich – np. przy pl. Na Groblach 3 (proj. Karol Tichy, 1910–1912) i przy ul. Krupniczej 30 (proj. Kazimierz Zieliński, 1906). W Castel Béanger wykorzystano różne materiały – cegłę, kamień (wapień

i krzemień), stalową konstrukcję (m.in. w nowatorski sposób użytą nad parterem jako element oddzielający tę część budynku), malowane na zielono dekoracje z żelaza (m.in. obramienia okien, balkony, dekoracje – jak np. konik morski) (il. 1.F). Podobny motyw dekoracyjny jak ostatni z wymienionych występuje w Krakowie w kamienicy przy al. Krasińskiego 23 (proj. Ludwik Wojtyczko, 1908) (il. 1.E).

3. Kamienice z przełomu XIX i XX wieku w Rennes – analogie z krakowskimi rozwiązaniami

Secesja w Rennes inspirowana była architekturą powstałą w ważnych ośrodkach, m.in. w Paryżu, Brukseli, Wiedniu, Barcelonie, Glasgow i Nancy [4]. Częste były także cytaty z lokalnej architektury, np. konstrukcji drewnianej typowej dla Bretanii (czasem zastosowanej zgodnie z prawdą konstrukcji, czasem użytej tylko jako dekoracja ścian), stylu Ludwika XV. Równie chętnie nawiązywano do malowniczych domów letniskowych z lukarnami i werandami inspirowanych rozwiązaniami angielskimi i szwajcarskimi [4]. Regionalizm widoczny był także w stosowaniu na elewacjach i w konstrukcji materiałów występujących w sąsiedztwie (kamień – wapień, granit szary i brązowy, kersantyt, drewno). Domy w Rennes z przełomu XIX i XX w. nierzadko mają obramienia okien wykonane z cegły, a ściany z kamienia lub tynkowane. Występują tu także, podobnie jak w Krakowie, kamienice z kamiennymi obramieniami okien i drzwi na elewacji wykonanej z cegły.

Typowe dla Bretanii są mansardowe dachy (często kryte szarą dachówką łupkową) z wysokimi kominami, wyraźnie odróżniające je od domów krakowskich. Domy z tego regionu są bardziej pokrewne kamienicom wrocławskim (z motywami konstrukcji drewnianej) niż krakowskim. Elewacje kamienic przyciągały uwagę barwnymi tynkami, mozaikami, które tworzyły refleksy na powierzchni ścian. Inspirowano się popularnymi w secesji tematami, takimi jak fauna, flora i postać kobieca. Często występowały także motywy wodne, nadające elewacji wrażenie ruchliwości i płynności. Podobne dekoracje (ryby, podmorskie stwory) można znaleźć w kapitelach pilastrów zdobiących elewację Halles Centrales przy Boulevard de la Liberté (proj. Emanuel Leray, 1912–1923) i kamienicy przy 10 rue Hoche w Rennes (il. 1. H), a w Krakowie przy ul. Piłsudskiego 40 (proj. Władysław Ekielski, 1898–1999) (il. 1.G).

Interesującym przykładem jest pięciopiętrowa narożna kamienica (proj. Guidet, 1909) znajdująca się przy 4 rue Bonne-Nouvelle w Rennes. Została zaprojektowana dla Louisa Valtona, który na sąsiedniej ulicy miał duży sklep z cukierkami i winami. Metalowa konstrukcja widoczna na zewnątrz nadaje jej nowoczesny charakter. Poza pełnymi wapiennymi filarami w skrajnych osiach i na narożniku same ściany wykonano z zielono zabarwionego szkła [7]. Dawny sklep Valtona, właściciela opisanej kamienicy, mieścił się w budynku przy 9 rue d'Antrain w Rennes (proj. Guidet, 1896–1998, przebudowa proj. Roginski, 1960). Jej wertykalną artykulację tworzy nowoczesna metalowa konstrukcja dwóch niższych kondygnacji, która została skonstruowana z metalowym pełnym balkonem przeprowadzonym przez całą szerokość elewacji na pierwszym i czwartym piętrze. Na osi trzeciej kondygnacji umieszczono rzeźbę Hermesa. Łuki otaczające okna trzeciej kondygnacji zdobią mozaiki, które wykonał Isidore Odorico, artysta pochodzący z Frioul we Włoszech, który przyjechał razem z bratem Vincentem do Rennes w 1882 r. i był m.in. wykonawcą mozaiki w Opéra Garnier w Paryżu.

Przykładem secesyjnej kamienicy jest budynek przy 1 place Hoche (proj. Charles Couasnon, 1908–1909) (ilustracja 1.D), wykonany z wapienia i cegły, który ma dach pokryty płaską dachówką łupkową [2]. Na uwagę zwraca rzeźbiarski gzyms, zaprojektowany poniżej ostatniej kondygnacji, inspirowany fryzem machikułowym. Oś wejścia, zwieńczoną wieżą, podkreślają lukarna z łukowo zamkniętym oknem, a na trzecim piętrze – obramowanie okien (z witrażami) i balustrada kamienna, nawiązująca do twórczości Antonia Gaudiego (m.in. Casa Batlló). Stalowe balustrady balkonów zdobią motywy kasztanowca, występujące także w kamienicach w Krakowie (m.in. przy ul. Krupniczej 30). Jak twierdzą Philippe Bonnet i Daniel Le Couëdic, kamienica ta nawiązuje do realizacji w Paryżu (m.in. do twórczości Charles'a Plu-

meta) i w Nancy (do twórczości Émile'a André). Szkoła Nancy dążyła do odrodzenia rękodziela artystycznego (witraże, ślusarstwo, wyposażenie wnętrz – m.in. szkło artystyczne) i jedności stylowej sztuki, wykorzystując motywy roślinne (kwiatowo-organiczne) w dekoracji. Typowe dla Nancy były biały wapień i piaskowiec wykorzystywany na parterze elewacji, wielobarwna cegła glazurowana, a także wyroby ze stali i żelaza (ślusarstwo) [15].

Na placu Hoche znajdują się także inne secesyjne kamienice: przy 4 place Hoche (proj. Eugène Guillaume, przełom XIX/XX w.) naśladująca styl Ludwika XV, z motywami roślinnymi w dekoracji [4]; na rogu 5 place Hoche i 16 passage des Carmélites (1901) z ceglаныmi obramieniami okien oraz hotel Galicier na rogu 6 place Hoche i rue de Robien (proj. Guidet, 1894). Jednolity stylowo plac Hoche można porównać do placu Szczepańskiego w Krakowie.

Niezwykle interesująca jest także dwupiętrowa kamienica (dawniej przeznaczona na hotel) z mieszkalnym poddaszem w mansardzie przy 11 rue de Viarmes (proj. Le Ray Emmanuel, 1901–1903), która ma niewielki przedogródek w formie podniesionego o pół kondygnacji tarasu [1]. Jej elewacje wykonano z glazurowanej białej cegły, z kamiennymi obramieniami okien i portali oraz dachem łupkowym. Zdaniem Isabelle Barbedor i Elise Lauranceau realizacja ta ma odniesienia do domu Paula Hankara i hotelu Tassel de Horta w Brukseli. Kamienica ta była inspiracją dla innych domów w miastach francuskich, m.in. willi d'Ajonc w Dinard (proj. Jean Gratiem, 1906). Zdobia ją różnorodnie opracowane dekoracje (motywy eklektyczne i secesyjne, m.in. fuksji) i detale, jak np. ukształtowany w formie łuku portal w skrajnej osi prawej (il. 1.C) – wejście do pracowni architekta, który był równocześnie właścicielem domu. Klucz portalu zdobi symbol zawodu architekta (kapitel). Podobnie, chociaż w bardziej uproszczonej formie, opracowano portal krakowskiej kamienicy przy al. Krasieńskiego 23 (il. 1.D). Herb Techników z cyrklem i ekierką – symbolami murarskimi – pojawia się m.in. na elewacji kamienicy przy ul. Długiej 6 (proj. Ksawery Pietraszkiewicz, Józef Skalka, Roman Bandurski, 1908–1909) w Krakowie.

W nurt regionalizmu wpisuje się trzypiętrowa kamienica przy 34 Boulevard Laennec (proj. Julien Ballé, 1894), która ma fasadę wykonaną z wapienia i cegły (czerwona i biała), kolorem podkreślającej skrajne osie i trzecie piętro z asymetrycznie położoną przeszkloną loggią [6]. Parter domu został wykonany w tynku z pasami pseudoboniowania z drobnych kamieni (nawiązanie do ścian wykonanych z otoczków wiązanych zaprawą w tradycyjnym budownictwie). Zwraca uwagę nowoczesny stalowy podciąg, na którym wzniesiono gzyms wieńczący. Na elewacji kamienicy umieszczono nazwisko architekta, który ją zaprojektował. Wzbogacają je także dekoracje na drugim piętrze i stalowe ozdobne balkony.

Na szczególną uwagę zasługuje kamienica na rogu 1 rue Jean-Marie Duhamel i 7 l'Avenue Jean Janvier (proj. Jean Poirier, 1928–1931) z dużą mozaiką w stylu Art Déco (il. 1.L), a jej wykonawcą w 1931 r. był Isidore Odorico syn, który ukończył L'École des Beaux-Arts w Rennes [8]. Odorico był ponadto twórcą dekoracji Pływalni Saint-Georges (proj. Emmanuel Le Ray, 1925) przy rue Gambetta w Rennes. Mozaiki zdobiły też krakowskie kamienice, m.in. przy placu Na Groblach (Karol Tichy, 1910–1912) ze złoto-czarnymi kompozycjami.

W Aix-en-Provence także występują kamienice z przełomu XIX i XX w. Należą do nich domy przy 14 Boulevard de la Republique (proj. Joseph Lazare Huot, 1909) i 18 Boulevard de la Republique z geometryczną dekoracją ceramiczną i cofniętą ostatnią kondygnacją. Również w Marsylii można znaleźć przykłady kamienic secesyjnych, np. przy 26 Cours Lieutaud (proj. Charles Héraud, 1905), w której dekoracji wykorzystano liście ostu (kwiat o budowie promienistej wykazujący podobieństwo do akantu kłującego). W Krakowie motyw tej rośliny pojawia się w dekoracji okna kamienicy przy ul. Garncarskiej 4 (proj. Kazimierz Zieliński, 1906–1907).

4. Kamienice z przełomu XIX i XX wieku w Wiedniu i Grazu – analogie z krakowskimi rozwiązaniami

W architekturze Krakowa przełomu XIX i XX w. znacznie więcej odniesień można znaleźć do Wiednia. W wypadku kamienic krakowskich nie było to jednak wiernie kopiowanie wiedeńskich wzorców [11]. Podobieństwa widoczne były w rozrzeźbieniu światłocieniowym powierzchni elewacji [19], plastycznym wysunięciu gzymsów i erkerów, a także bogactwie równomiernie rozmieszczonego detalu i dekoracji [21]. Na elewacjach kamienic wiedeńskich przeważnie było więcej dekoracji niż na krakowskich, używano także bardziej różnorodnych materiałów i widać tam szerszą gamę kolorystyczną. Przykładem są kamienice przy Ungargasse 59–61 (proj. Max Fabiani, 1899–1900) i Klostersgasse 31–33 (proj. Karl Holzer, 1905/1906), gdzie zastosowano różne odcienie glazury w kolorach zielonym i niebieskim. Często łączono także kolor złoty z białym [11], co w Krakowie pojawia się np. w postaci mozaiki nad wejściem do kamienic przy ul. Piłsudskiego 36 (proj. Sławomir Odrzywolski, 1907–1908) i Wenecji 1 (proj. Kazimierz Hrobni, 1911–1912). Obok motywów roślinnych inspiracją dla rozwiązań krakowskich była także typowa dla Wiednia secesja geometryczna (z przekształconymi abstrakcyjnymi motywami) podkreślająca strukturę budynku. Motywy koła z pionowymi listwami mają m.in. kamienice przy ul. Krupniczej 30, Długiej 30 (proj. Kazimierz Zieliński, 1904), Miodowej 19 (proj. Aleksander Biborski, 1905), Karmelickiej 46 (proj. Aleksander Biborski, 1910–1912) i Wielopole 28 (proj. Aleksander Biborski, 1910–1911). Kontrast płaszczyzny ściany i wnęk, asymetryczna kompozycja, a także wyraźnie zaznaczony kontur (twórczość Josefa Hoffmanna), dekoracja podkreślająca konstrukcję oraz podziały elewacji były wyrazem wpływów wiedeńskich.

Standard mieszkań w Krakowie był różnorodny i niższy w porównaniu do mieszkań z dużymi hallami w kamienicach wiedeńskich, z obszernymi centralnie zaprojektowanymi klatkami schodowymi (często schody wachlarzowe lub trzybiegowe). W odróżnieniu od Krakowa w Wiedniu stosowano przeszklone metalowe daszki, jak np. w kamienicy przy Dannebergplatz 11 (proj. Georg Berger, 1906), Löwengasse 47–47a (proj. Anton i Josef Drexler, 1908–191909) i Schikanedergasse/Margaretenstrasse (proj. Artur Baron, 1903).

Wpływy twórczości Ottona Wagnera można dostrzec w podobieństwie rozwiązania rzutu kamienicy przy Linke Wienzeile 38 (proj. Otto Wagner, 1898–1899) w Wiedniu (il. 1.D), al. Krasińskiego 15 (proj. Apolinary Pezdański, 1907–1908) i ul. Dietla 31 (proj. Benjamin Torbe, 1908) w Krakowie (m.in. duża owalna klatka schodowa) [20]. Równie wyraźne są analogie w kompozycji i doborze geometrycznych form dekoracji (zagęszczenie form w polach międzyokiennych najwyższej kondygnacji, imitujące kaptyle i gzyms, motywy w formie okrągłych i kwadratowych guzów) *na elewacji* budynku Postsparkassenamt w Wiedniu (proj. Otto Wagner, 1903–1912), kamienicy przy Neustiftgasse 40 (proj. Otto Wagner, 1909–1912) (il. 2.J) i kamienicy przy ul. Rakowickiej 4 (proj. Antoni Dostal, Aleksander Biborski, 1910–1911) (il. 2.I). Podobne motywy dekoracyjne występują także w kamienicy przy Köstlergasse 3 (proj. Otto Wagner, 1898–1899), ul. Długiej 30 i Krupniczej 30, a analogiczny sposób skomponowania fasady (tzw. spływająca fasada) w kamienicy Majolikahaus przy Linke Wienzeile 40 (proj. Otto Wagner, 1898) i al. Krasińskiego 15 [17]. Jeśli zaś chodzi o dekoracyjne zwieńczenia pilastrów w formie kół przeciętych pionowymi pasami, jakie obserwujemy w kamienicy przy Linke Wienzeile 40 (il. 2.K), to podobne znajdujemy w budynku przy Długiej 30 (il. 2.L). Często w oknach kamienic krakowskich występuje stolarka z kwadratowymi podziałami inspirowana wiedeńską stylistyką *Quadrastil*.

Typowo secesyjne motywy głów kobiecych (często z kołami, kwadratami i pasami) pojawiają się na elewacji kamienicy przy Lendkai 33 w Grazu (il. 2.A) oraz w Wiedniu przy: Mohsgasse 3 (il. 2.C), Linke Wienzeile 38 (proj. Otto Wagner, 1898–1899) (il. 2.D), Königseggasse 10 (proj. Wilhelm Stiassny, 1903–1905), Währinger Strasse 125 (proj. Hans Dworak, 1902) i Mohsgasse 3 (proj. Moritz O. Kuntschink, 1903/1904). Podobne motywy występują na elewacjach kamienic krakowskich przy ul. Grabowskiego 3 (proj. Benjamin Torbe, 1905–1906), Długiej 57 (proj. Aleksander Biborski, 1906–1907), Wielopole 30 (proj. Aleksander Biborski, 1910), Krupniczej 3 (proj. Benjamin Torbe, 1906–1907), Lubicz 26 (proj. Ben-

jamin Torbe, 1909) i Piłsudskiego 30 (proj. Benjamin Torbe, 1905) (il. 2.B). Często sięgano w tym okresie do motywów dekoracyjnych roślinnych i zoomorficznych, jak np. żaba na elewacji domu przy Lendkai 33 w Grazu (il. 2.E) i Retoryka 1 (proj. Theodore Talowski, 1889–1990) w Krakowie (il. 2.F) czy sowa w domu przy ul. Krasińskiego 21 (proj. Roman Bandurski, 1907) w Krakowie (il. 2.G) i Lendkai 31 w Grazu (il. 2.H), a także na pawilonie Secesji w Wiedniu.

Inne interesujące kamienice z przełomu XIX i XX w. w Grazu położone są przy: Pestalozzistraße 64 (dekoracja eklektyczna i secesyjna, m.in. głowy kobiece), Liebiggasse 12 (głowy kobiece, motyw koła przeciętego trzema pionowymi pasami), Leitnergasse 17 (geometryczne podziały elewacji, uproszczone stylizowane motywy roślinne, koła i pasy, z falistą linią wydzielałą parter), Steyrergasse 152 (bogata dekoracja roślinna, owalne obramienia okien, pseudopilastry w formie pnączy z głowami-kapitelami i tynkiem fakturalnym), Seebachergasse 12 (wydłużony portal zwieńczony głową) i Giesplatz 11/Zweiglgasse (głowy kobiece, fryz wieńczący z motywami kasztanowca).

5. Podsumowanie

Przeprowadzone badania porównawcze pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków: zabudowa w Krakowie była bardziej urozmaicona niż w omawianych miastach europejskich, z niepowtarzalnymi kwartałami i nieregularnymi działkami, co miało wpływ na różnorodność elewacji i rozwiązań wewnątrz. Kamienice nie były wysokie i nie miały jednorodnie komponowanych fasad. W Paryżu i Wiedniu zabudowa była bardziej regularna. Powszechny był tam typ zabudowy blokowej, który miał monumentalny i ujednolicony charakter dzięki umiejętnemu stosowanemu systemowi łączenia kilku oddzielnych budowli w grupę stanowiącą całość.

Tradycje kulturowe regionów Francji wyraźnie się różnią pod względem rozwiązań elementów architektonicznych w stosunku do analogicznych krakowskich, np. mają inne formy dachów (wysokie dachy mansardowe, wieżyczki, lukarny) oraz zastosowano inny materiał do wznoszenia budowali (przeważnie lokalny kamień). W Krakowie powszechnie używane były tynk i cegła (kamień przeważnie akcentował ważniejsze detale) ze względów ekonomicznych i praktycznych. Podobnie jak w opisywanych miastach nawiązywano tu do tradycji miejscowych. Wszędzie bowiem poszukiwano narodowych form wyrazu i je tworzone, dopuszczając do głosu lokalne, regionalne tendencje. Kamienice powiązane były z historią miast, zanurzone w tradycji miejscowych obrazów i technik. Architektura francuska z tego okresu nawiązywała do rodzimego rokoka i baroku [20], krakowska m.in. do renesansu i baroku. Podobnie jak w Krakowie widoczna tam była dbałość o zachowanie ciągłości tradycji przez użycie lokalnych motywów i materiałów, a także o zachowanie charakteru (dachy, rytmy, nasycenie detalem) i skali zabudowy. Poszukiwano nowych tworzyw i form, przekształcano też wcześniejsze motywy. Projektowaniem obejmowano wszystkie dziedziny sztuki.

Kamienice krakowskie z przełomu XIX i XX w. mają w dużej mierze odrębny charakter, mimo wielu zbieżności i analogii ujawniających się m.in. w stosowaniu podobnych motywów dekoracyjnych (roślinnych, zoomorficznych, głowy kobiece). Elewacje kamienic krakowskich przyjęły pośrednią formę między rzeczowością i powściągliwością francuskich rozwiązań a niezwyklej dekoracyjnością wiedeńskich (i niektórych paryskich). Ich rzuty cechowały racjonalność i dostosowanie do lokalnych uwarunkowań, niemniej jednak zdradzają one pewne analogie do rozwiązań paryskich i wiedeńskich. W Krakowie rzadkie są przypadki stosowania nowoczesnych konstrukcji i materiałów, takich jak żeliwne podpory, szkielet żelbetowy i szklane daszki, jak to miało miejsce w Paryżu, Rennes i Wiedniu.

References/Literatura

- [1] Barbedor I., Lauranceau E., *Maison d'architecte, dite hôtel Le Ray*, [In:] *Le portail des patrimoines de Bretagne*, 1998, http://patrimoine.region-bretagne.fr/sdx/sribzh/main.xsp?execute=show_document&id=MERIMEEIA35022287.
- [2] Barbedor I., *1, place Hoche – Immeuble de rapport*, 1999, http://patrimoine.region-bretagne.fr/sdx/sribzh/main.xsp?execute=show_document&id=MERIMEEIA35023197.
- [3] Barbedor I., *4, place Hoche – Immeuble de rapport*, 1999, http://patrimoine.region-bretagne.fr/sdx/sribzh/main.xsp?execute=show_document&id=MERIMEEIA35023199.
- [4] Bonnet P., Le Couédic D., *Architectures en Bretagne au XXe siècle*, Editions Palantines, Rennes 2012, p. 27, 46, 98.
- [5] Boudon F., Chastel A., Couzy H., Hamon F., *Systeme de l'architecture urbaine. Le quartier des halles a Paris*, Paryż 1977.
- [6] Bourreau M., *Boulevard Laennec: instantanés du XXe siècle*, „Ouest France”, 12.08.2012, <http://www.ouest-france.fr/boulevard-laennec-instantanes-du-xxe-siecle-1326950>.
- [7] Bourreau M., *Les faces cachées de l'immeuble Valton*, „Ouest France”, 5.08.2012, www.ouest-france.fr/les-faces-cachees-de-limmeuble-valton-1308139.
- [8] Bourreau M., *L'immeuble Poirier: une histoire en mosaïque*, „Ouest France”, 19.08.2012, <http://www.ouest-france.fr/limmeuble-poirier-une-histoire-en-mosaique-1343925>.
- [9] Chemetov P., Marrey B., *Architectures, Paris, 1848–1914*, Dunod, Paris 1980.
- [10] Haiko P., *Modernizm i tradycjonalizm w architekturze wiedeńskiej około roku 1900*, [In:] *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, red. P. Krakowski, J. Purchla, Wyd. MCK, Kraków 1997.
- [11] Haiko P., *Otto Wagner – wielotomowe dzieło i wizytówka*, [In:] *Otto Wagner. Wiedeń. Architektura około 1900*, Wyd. MCK, Kraków 2000, p. 62.
- [12] Hénard E., *Études sur les transformation de Paris*, „L'Architecture” 1903, No. 15, p. 143–148.
- [13] Krassowski W., *Problemy architektury polskiej. Schematy planów budynków mieszkalnych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2007.
- [14] Laurenceau E., *Immeuble, 1 place Hoche*, [In:] *Bretagne XXe, un siècle d'architectures*, sous la direction de P. Dieudonné, ed. Terre de Brume – AMAB, Rennes 2001.
- [15] Prokop U., *O różnorodności jednoczesności. Spojrzenie na architekturę Wiednia około roku 1900*, [In:] *Otto Wagner. Wiedeń. Architektura około 1900*, Wyd. MCK, Kraków 2000, p. 25.
- [16] Purchla J., *Architekci krakowscy na Politechnice Wiedeńskiej w XIX wieku*, [In:] *Architektura XIX i początku XX wieku*, red. T. Grygiel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- [17] Johnston R., *Parisian Architecture of the Belle Époque*, Chichester 2007.
- [18] Sarnitz A., *Otto Wagner 1841–1918. Forerunner of Modern Architecture*, Köln 2005, p. 49.
- [19] Wagner-Rieger R., *Wiens Architektur im. 19. Jahrhundert*, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1970.
- [20] Wallis M., *Secesja*, Warszawa 1984.
- [21] Zednicek W., *Wiener Architektur um 1900*, Wien 2006.

Ill. 1. Town houses: A. Krasieńskiego 23, Krakow; B. 14 rue de la Fontaine, Paris; C. 11 rue Viarmes, Rennes; D. 1 place Hoche, Rennes; E. Krasieńskiego 23, Krakow; F. 14 rue de la Fontaine, Paris; G. Piłsudskiego 40, Krakow; H. 10 rue Hoche, Rennes; I. Basztowa 1, Krakow; J. 67 Bd Raspail, Paris; K. 48 Bd Raspail, Paris; L. 1 Duhamel 7/Janvier, Rennes (photo by author, 2014)

II. 1. Kamienice: A. Krasieńskiego 23, Kraków; B. 14 rue de la Fontaine, Paryż; C. 11 rue Viarmes, Rennes; D. 1 place Hoche, Rennes; E. Krasieńskiego 23, Kraków; F. 14 rue de la Fontaine, Paryż; G. Piłsudskiego 40, Kraków; H. 10 rue Hoche, Rennes; I. Basztowa 1, Kraków; J. 67 Bd Raspail, Paryż; K. 48 Bd Raspail, Paryż; L. 1 Duhamel/7 Janvier, Rennes (fotografie autorki, 2014)

A

B

C

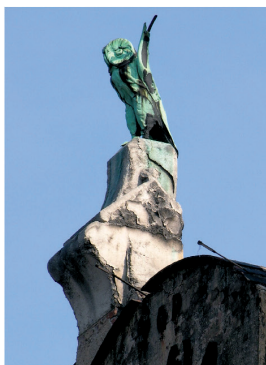
D

E

F

G

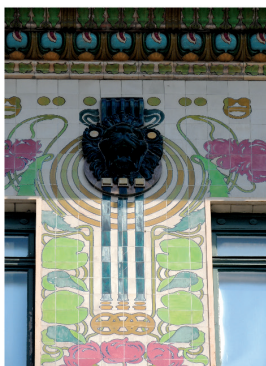
H

I

J

K

L

III. 2. Town houses: A. Lendkai 33, Graz; B. Piłsudskiego 30, Krakow; C. Mohsgasse 3, Vienna; D. Linke Wienzeile 38, Vienna; E. Lendkai 33, Graz; F. Retoryka 1, Krakow; G. Krasińskiego 21, Krakow; H. Lendkai 31, Graz; I. Rakowicka 4, Krakow; J. Neustiftgasse 40, Vienna; K. Linke Wienzeile 40, Vienna; L. Długa 30, Krakow (photo by author, 2014)

II. 2. Kamienice: A. Lendkai 33, Graz; B. Piłsudskiego 30, Kraków; C. Mohsgasse 3, Wiedeń; D. Linke Wienzeile 38, Wiedeń; E. Lendkai 33, Graz; F. Retoryka 1, Kraków; G. Krasińskiego 21, Kraków; H. Lendkai 31, Graz; I. Rakowicka 4, Kraków; J. Neustiftgasse 40, Wiedeń; K. Linke Wienzeile 40, Wiedeń; L. Długa 30, Kraków (fotografie autorki, 2014)